

**ПРЕЗ ПЛАНИНИ И ГОРИ. СВИДЕТЕЛСТВА НА
ЧУЖДЕСТРАННИТЕ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ ЗА
ВЪОРЪЖЕНИТЕ МЪЖЕ НА БАЛКАНИТЕ**

Цветан Радулов

Научен архив, Българска академия на науките, България

**THROUGH MOUNTAINS AND FORESTS: ACCOUNTS
BY FOREIGN TRAVELERS OF THE ARMED MEN
OF THE BALKANS**

Tzvetan Radulov

Scientific archive, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

Abstract: Between the 15th and 19th centuries, a significant number of travelers from Western, Central, and Eastern Europe visited the territories of the Balkan Peninsula, which was then under Ottoman rule. These individuals came from various social classes and had diverse ethnic backgrounds, occupations, and interests. These travelers were often deeply concerned about their safety while passing through unfamiliar and potentially hostile regions. Most of them traveled in large groups, particularly those involved in diplomatic missions. While not as prominently featured as in other historical sources, the figure of the “armed man” of the Balkans does appear in travelogues of the time, where they are depicted in various ways. Some travel writers also make occasional references to the resistance movements against Ottoman authority. As a result, the image of the “armed man of the Balkans” began to find its place —albeit in different forms —within European literature as well.

Keywords: travel writing, journey, robbery, convoy, mountains, forests, Ottoman empire

На другия ден сутринта преминахме през гори и планини, за които казваха, че са пълни с разбойници дори до 300 души

Жак Бонгарс (1585 г.)

През периода края на XV – началото на XIX век значителен брой пътешественици от Западна, Средна и Източна Европа минават през земите на Балканския полуостров, подвластни на Османската империя. Те са представители на различни социални прослойки, с пъстър народностен произход и занимания. Обичайно сред пътниците от тази епоха опасенията за сигурността им по време на преминаването им през непознати земи са сериозни. Затова повечето от тях пътуват на големи групи, като това се отнася най-вече за посланическите мисии. Макар и не толкова застъпен, колкото в други исторически извори, образът на „въоръжения мъж“ на Балканите се появява и в пътеписите под различни форми. В по-малка степен и основно на по-късен етап пътеписците засягат и различните въстанически движения, насочени срещу османската власт.

Пътуването в рамките на Османската империя е съпроводено с различни трудности, които пътешествениците трябва да преодолеят. Сложните взаимоотношения между европейските държави и Високата порта го правят рисковано заради редица обстоятелства. Въпреки това по известните още от Античността пътни линии постепенно се увеличава броят на пътешествениците от Западна и Средна Европа. По-голямата част от тях предпочитат сигурността на широките пътища и едва в края на XVIII и началото на XIX век се предприемат по-широки обиколки из балканските земи.

Повечето предприети пътувания избират познати маршрути, които са им добре известни. Така значителна част от чуждите пътеписци преминават през т. нар. Диагонален път Белград–София–Пловдив–Одрин–Цариград, а по-малък брой следва други основни пътища като Силистра–Одрин–Цариград (Миков 1935). Избраните пътища са по-далеч и от редица планински райони, където обикновено действат хайдутите. Все пак по пътя няма как да бъдат избегнати планинските и гористите местности, характерни за полуострова. Пътуването оби-

чайно се провежда през месеците от май до август заради по-благоприятните климатични условия. По-голямата част от пътешествията по суша се извършва на коне и посредством пътни и товарни коли, теглени от волове, биволи или магарета. Понякога са многобройни трудностите, които трябва да бъдат преодолени от пътешествениците. Пътуването е съпътствано от болести, лошо време (включително опасни гръмотевични бури), размирици, различни забавяния или пречки от османската власт. Пътешествениците оставят сведения за преживени бури и наводнения по балканските пътища. Много често възникват проблеми във връзка с транспорта и намирането на колари.¹

Посланическите мисии са съпровождани от охрана, осигурена им от османската власт. В много случаи сведенията в пътеписите се отнасят до охраняването и съпровождането на пътниците и по косвен начин служат като свидетелство за заплахите по балканските пътища. Мнозина пътешественици дават описания на съпровождащите ги и в повечето случаи общуват постоянно с тях. Именно сериозните охранителни мерки, предприемани при посрещането на чуждестранни пратеничества, правят по-скоро невъзможни евентуални нападения дори и при тяхното преминаване по обичайно опасни места. Самите пратеничества също разполагат със своя охрана, тъй като пътуването в неприятелска държава е несигурно. Освен това военните лица и благородниците са неизменна част от изпращаните делегации. В много случаи именно сигурността кара частни лица и търговци да се присъединят към многолюдните пратеничества.

Представените в публикацията наблюдения на пътешествениците на Балканите и по българските земи засягат разнообразни теми. Те се отнасят за цялостното опасение от „разбойническо нападение“ (дори при отсъствието на такива по време на пътуването); различни опити да се характеризира разбойничеството; осигуряването на охрана и предохранителните мерки по време на пътуването; взаимоотношения между властта, поставените извън закона и местното население. Известията за преки срещи с въоръжени нападатели предиз-

¹ Подобни неблагоприятни случки са отразени в поредицата „Чуждестранни пътеписи на Балканите“ (Цветкова 1975; Тодорова 1987; Йонов 1979; Йонов 1986; Орманджиян 1984).

викват значителен интерес, но по-чести са съобщенията за скорошни нападения, които вълнуват ухото на пътника. Пътешествениците съобщават и за някои ключови места, които определят като най-опасни за преминаване. Изброените до тук видове сведения присъстват през отделните столетия на разгледания период без да се наблюдават някакви съществени изменения, а по-скоро могат да се открият определени сходства.

За едно от най-ранните споменавания на хайдути от пътешествениците се счита това на рицар Бертрандон де ла Брокер от 1433 г. (Цветкова 1975: 75; Цветкова 1971: 76) Страховете от разбойническо нападение често съпровождат чуждестранните пътешественици. По време на пътуването на венецианския байло Паоло Контарини през 1580 г. пътят между Траянови врата и Ветрен, минаващ между гори и лесове, е определен като „много лош поради хайдути“ (Цветкова 1971: 85; Йонов 1979: 102). При описването на Босна Бенедикт Курипешич (1530 г.) съобщава за размирността на областта (Йонов 1979: 141–143). В района на Харманли немският пътеписец Мелхиор Безолт (1584 г.) също говори за несигурност заради „мартолозите и пътните разбойници“ (Йонов 1979: 102).

През 1585 г. френският дипломат Жакоп Бонгарс споменава за пълни с хайдути лесове и гори (Цветкова 1975: 177). Съобщенията от края на XVI век от една страна са свързани с нарасналия брой западни пътешественици. Сведения се откриват при Адам Венер, Томазо Алберти, Антонио Бенети, Руджер Бошкович (Цветкова 1971: 99, 105, 240, 372; Бошкович 1975: 43). Опасенията продължава да съпътстват пътешествениците през следващите векове. В началото на седемнадесетото столетие „разбойническата тема“ отново присъства, като пример за това е пътният дневник на Льофевр (1611 г.): „От Ниш поехме пътя си към изток и след около две мили в равнината навлязохме в малко селище, което продължава в планините, в които влязохме. Показаха ни вдясно тази [планина], където били разбойниците, доста висока, цялата в гори, стръмна на много места“ (Цветкова 1975: 185). Лутеранският проповедник Конрад Якоб Хилтебранд става част от шведското посолство през 1656–1658 г. и обрисова следната картина: „Дотук пътят беше много опасен поради разбойници и грабители. Господа посланиците пътуваха пред нас, багажът с колите идваше от-

зад“ (Йонов 1986: 83). Швейцарецът Ханс Якоб Аман (1612 г.) също не отминава заплахата за пътуващите от нападения: „Оттам пътувахме два дни повече из високи, но пълни с несигурност планини поради разбойници“ (Йонов 1979: 112). Сходно е известието на М. Кикле (1657 г.), който пътува заедно с по-голяма група пътници: „Изморени въпреки закъснението от дългия [път] и извънредно досадната леност на господаря молла, пристигнахме през гори, доста опасни поради разбойници“ (Цветкова 1975: 224). Подобен страх съпровожда и пътуването на Жан-Клод Флаша, осъществено в средата на XVIII в. Той и спътниците му преминават през област, станала известна с честото извършване на въоръжени нападения и се съмняват в добрите намерения на местното население. Пътеписецът описва следната картина:

Не ни беше леко в Билесе Латина, паланка населена с православни, бяхме принудени да не се доверяваме. Те са известни разбойници, които живеят само от грабежи. Тази мисъл не ни позволи да се възползваме от одърите, които ни дадоха, и никак не караше на сън.

На другата сутрин, навлязохме в гора. Пътят е каменист, тесен и твърде мрачен – би рекъл човек, че природата ѝ е било угодно да закрила жестоките начинания на разбойниците от Белесе.

Една местна поговорка казва: „Който иска да умре, трябва да мине само през тази гора, ще го обслужат добре.“ Вървахме през целия ден, без да срещнем някого – изглежда страхуваха се от нас толкова, колкото и ние можехме да се плашим от тях (Цветкова 1975: 298).

За разлика от други европейци хабсбургският офицер капитан Шад не изпитва такива опасения и възнамерява да рисува подводните скали около Оршова, но неговите придружители изразяват друго мнение: „Нещо повече, ако и да бях решил да мина този път пеша, еничарите, които трябваше да ме придружат, изпаднаха в голям страх от това. Те описваха, че аз не зная на какъв риск се излагам да загина от ръцете на разбойници, срещащи се твърде често в тези краища. Най-сетне, уморен от техните възражения, аз трябваше да се откажа от моето любопитство“ (Йонов 1986: 344).

Интересни са известията и на английските пътешественици, които също се вълнуват. През 1620 г. британския търговец Питър Мънди получава разрешение да пътува със свитата на връщания се в Лондон посланик Пол Пиндор и в своето описание не пропуска въпроса за сигурността:

19 май 1620 г. Тръгнахме от Йеникьой и навлязохме в планините – необитаеми места и гъсти гори, където обикновено върлуват банди разбойници, които нападат пътниците. Поради това милорд нареди всеки да върви пеш с оръжието си, за да бъде готов, ако се наложи, но, слава богу, нямаше нужда (Тодорова 1987: 71).

По-голямата част от оставените свидетелства са вече познати на българската наука. Съществуват и такива, които не са попаднали в ползрението на родните учени. Членът на Кралския съвет Клаес Роламб² е част от посланическата мисия на Швеция в Османската империя (1657–1658 г.) и оставя сведения за хайдутите при пътуването си през Стара планина, което е осъществено през май 1657 г. Шведският дипломат преминава Източния Балкан, близо до р. Камчия:

На четвъртия ден аз преминах планината Хемус, която местните жители нарекли *Ноак*, по името на великия разбойник *Ноак* Бела, който някога живял на тази планина, както те казват и причинявал големи щети на турците. На мястото, където стоял неговия замък, сега живее турчин, който бие барабан, пее песен за казания Ноак и показва развалините на неговия замък на пътниците, които му дават няколко аспри. Нужен е един ден, за да се преминат тези планини; те са стръмни и високи, а пътят е лош и опасен заради разбойници. Десетима от тях се появиха пред нас, но не се осмелиха да ни нападнат и избягаха в гората. Турският чауш, който беше с мен, стреля по тях, но пропусна. Тези планини разделят *Мала България* от Голяма и стигат до *Понтус Еуксиниус* (Rålamb 1732: 680).

² Повече подробности за мисията на Роламб в Османската империя вж. (Forss 2021). В България дневникът е познат от проучванията на Живка Дамянова в шведските архиви и библиотеки, но не е обнародван (Дамянова 2002).

Името на хайдушкия предводител е предадено в пътеписния дневник като Ноак Бела и по всяка вероятност Роламб получава някакви сведения за войводата Новак Баба (Баба Новак),³ каквито неколкократно се срещат в редица извори. Шведският дипломат малко по-надолу продължава да съобщава още сведения за опасностите по балканските пътища:

Между това място и Константинопол ние преминахме само през две опасни гори. Едната наречена *Факия* и е дълга един ден път и в края на която воден поток отделя България от Романия. Другата гора е наречена *Деблетикоак*, т.е. *Dives Sylva*, също с дължина един ден път и се намира на два дни път от Константинопол. В тези две гори разбойниците дебнат тези, които преминават оттам с хубави дрехи, обувки и коне. Два дни преди моето пристигане група от тридесет турски пътници са били нападнати от няколко разбойника от последната гора, които убили дванадесет от тях, останалите избягали. Пътниците ни срещнаха и ни казаха за лошия успех на тяхното пътуване. Те бяха отседнали в ханове или странноприемници в град, наречен сарай, ние останахме през нощта. На следващия ден ние преминахме тази гора без никаква опасност, придружени от турците (Rålamb 1732: 680).

Секретарят на английското посолство Пол Рико обрисова образа на хайдутите, но като пришълци извън Балканите. Това сведение може да бъде обвързано и с произхода на названието „хайдути“ от маджарските нередовни погранични войски:

От планината се слиза по тесен път, обграден и от двете страни с високи и стръмни планини и с тъмни и гъсти гори. Това е ужасен път, който продължава повече от два часа. Там често дохождат хайдути, както ги нарича народът, на големи чети от Седмоградската, Молдавската, Унгарската и други земи, за да вършат разбойничества. Те убиват пътниците или с пушки, или с камъни и скали, които спускат от околните възвишения, та ги смазват; дори и най-големите кервани не са опазени от тях. Разказвах, че на един

³ Според Михаил Йонов с названието „Новак планина“ (планина „Новак“ у фон Найциц, „Нофак“ в анонимния пътепис от 1690 г.) някои пътеписци именуват Ихтиманска Средна гора (Йонов 1986: 189).

от тези проходи (понеже са няколко на пътя за Белград) осемнадесет души разбойници убили около триста търговци, като им ограбили всичките пари и стоки (Цветкова 1971: 206).

По-подробно описание на хайдутството намираме в анонимния пътепис от пътуването на Луи д'Е (1621 г.). Френският благородник е изпратен от кардинал Ришельо като извънреден посланик във Високата порта. Оставеният от посолството извор за пореден път показва интереса на християнските пътешественици от Западна и Средна Европа по въпроса:

Лошото отношение на турците към тях ги кара да се събират по много, за да крадат по големия път. Затова в повечето села в Сърбия и България има места, оградени с огради, облепени с кал и слама, наречени паланки. В тях се прибират жителите, когато ги предупредят, че споменатите разбойници господствуват в полето и понякога са в дружини от по 500 души, за да окажат съпротива на турците, които биха ги нападнали. Ако ги заловят, ги набиват на кол без никакъв процес. Много е опасно, когато те са предупредени за минаването на някой знатен турчин или на посланиците на републиката Дубровник, за които знаят, че носят ежегодния си данък на султана. Бог ни пощади да не ги срещнем. Местните християни наричат тези разбойници хайдути, които идват от Влахия, Трансилвания, но е вероятно към тях да се присъединяват и мнозина местни хора (Цветкова 1975: 200–201).

В спомените си френският военен и инструктор в османската армия Франсоа дьо Тот дава своя поглед към хайдутството и е критичен към действията на местната власт:

Именята на султана също често биват нападани от тези разбойници, наречани хайдути, които вършат там най-големи ужасии. Управниците рядко предприемат нещо за унищожаването им, н то винаги по нескопосан начин, така че усилията им са насочени само към разпръсването и отстраняването на разбойниците от столицата. Ако те извършат убийства в някое село, кадията отива там, за да изнудва жителите, без да се грижи за издирването на виновниците. Поради тази причина първата грижа на жителите винаги е да при-

крият престъплението от съдиите, чието присъствие е по-опасно от това на крадците (Цветкова 1975: 318).

Споменатите по-горе предохранителни мерки биват описани в редица източници. От тях става ясно как е организирана охраната по пътищата, а и какви мерки се предприемат от представителите на местните власти при преминаването на чужди пратеничества. Има и сведения, че пътешественици, пътуващи на по-малки групи, се присъединяват към кервани за по-голяма сигурност и безопасност (Цветкова 1981: 166). Според пътеописанията в охраната участват често еничари, спахии, чауши, секбани, сеймени и др.

Участникът във френското посолство от 1611 г. Льофевр посочва предприетите от посланика мерки за защита на пътуващите: „В петък, на 26-ия ден от август, потеглихме от казаното място, придружени от 35 въоръжени с пушки мъже, които господинът взе поради страх от разбойници, понеже му бяха казали, че пътят е несигурен“ (Цветкова 1981: 185) Питър Мънди често споменава за придружаващите посолската свита войници: „Тръгнахме... заедно с тридесет и един войници, които ни изпроводиха на половината път до Nice (29 мили), тъй като пътят тук е по-опасен откъм разбойници, отколкото всички други, които бяхме минали, а и не по-малко неприятен като планински, кален и каменист“ (Тодорова 1987: 75), като по-късно пътуващите отново получават охрана: „Кадията ни изпрати двадесет души да ни пазят през нощта, защото тук имало опасност от разбойници“ (Тодорова 1987: 78).

Отново Льофевр оставя подробно описание за охраната на пътуващото посолство. От неговия дневник може да се добие представа какви мерки са предприемани от чуждестранните мисии, за да подсигурят своето безопасно преминаване. От Ниш посланичеството е придружено от 50 души и въоръжена свита на албанец, отгледан от френски аристократ, а след това въоръжените придружители продължават да съпътстват мисията по „несигурния от разбойници“ път:

Споменатият господин Дьо Санси остана целия ден в града и на сутринта в очакване на придружители, защото му съобщиха, че разбойниците, които го причаквали два дни по-рано и са го про-

пуснали, понеже той ловко избягна пътя, по който те бяха отишли, го чакат по предстоящия му път за София и са събрани около 200 души... Неделя, 28-ми, около два часа през нощта господинът замина от града, придружен от 14 пешаци с пушки и толкова турци на коне, които отнасяха местния данък в Цариград, и около 40 селяни, някои въоръжени с полупики, други – с тояги и трети, които дойдоха с придружителите му (т. е. на посланика) и образуваха с ония от свитата му всичко 80–100 пешаци и конници с около 22–23 товарни коня, излезли от кервансарая (Цветкова 1981: 186).

Сериозни мерки са взети за охраната на великото посолство от 1718–1719 г. Секретарят му Герард Корнелиус Дриш подробно информира за получените „указания“ с оглед сигурното преминаване на мисията:

Вчера нашите еничари ни напомниха, че никой не трябва да се отклонява от обичайния главен път и още по-малко да върви из пътя сам, защото из тези места се срещат твърде много пътни разбойници и убийци, които при нужда нападат пътниците и им нанасят щети по различни хитри начини, когато те не пътуват заедно, придружавани от въоръжен конвой, и не им се противопоставят с оръжие в ръце. По тази причина на различни места спахиите стояха на стража, за да бъдем ние по-сигурни и в случай на беда да ни се притекат на помощ (Йонов 1986: 257).

По време на своето пътуване Герард Дриш на няколко пъти дава сведения за безопасността и нейното осигуряване. От думите му може да се съди за охраната, която осигурява османската власт на чуждестранните пратеничества – придружаваща (конвой) и разположена на определени пунктове. Значителна е споменатата охрана, която по думите на Дриш е придадена към посолството от 1719 г.: „За по-голяма сигурност на нас и на колите ни, по тези пътища бе изпратен един ескадрон спахии напред и един вървеше отзад“ (Йонов 1986: 278). Осигурена е и охрана и за пътуващия куриер, чиято сигурност е важна за протичащите дипломатически преговори: „Императорският куриер, който неотдавна замина с писма за Виена, и чаушът, когото срещнал из пътя, се върна пак обратно, след храна бе изпратен за втори път на там. Той беше придружен от неколцина бешлии за по-голяма сигур-

ност из недостатъчно прочистените от крадци и разбойници пътища“ (Йонов 1986: 280). Същевременно той дава сведения и за постоянна охрана по пътищата: „Не липсват обаче и разбойници. Поради това в горите видяхме поставени на много места стражи, които трябваше да поддържат сигурност по пътя на посолството и други пътници“ (Йонов 1986: 281).

В някои случаи пътниците се срещат по пътя с представители на османските власти, които им оказват съдействие при осигуряването на безопасността им. Подобен епизод бива описан от Питър Мънди:

22 май 1620 г. На две мили път от София ни настигнаха един чауш и двадесет еничари с девет коли, които се отправяха към Буда, за да раздадат заплатите на войниците от тамошния гарнизон. Бейлербеят изпрати двама войници да ни придружават по пътя. По обяд хапнахме на полето близо до някакви скалисти планини, след като бяхме изминали десетина мили. След като се нахранихме, тръгнахме и като навлязохме в друга скалиста местност, ни настигна дъжд. Преминаването ни бе опасно не само с оглед разбойниците, но беше неприятно и уморително и поради скалистия, каменист път и лошото време (Тодорова 1987: 74).

В пътеписите намират отражение и опитите на властта да противодейства чрез охрана и защита. Част от известията на пътеписците не дават яснота към кои групи принадлежат охранителите, което е характерно за този тип извори. Сведенията по-скоро са откъслечни, доколкото засягат безопасното преминаване на чуждестранните пътници. Те се срещат както през XVI в., така и през осемнадесетото столетие и техните автори са от различни народности. Епископ Антон Вранчич съобщава за предприетите от султан Сюлейман мерки за противопоставяне на ширещото се разбойничество в старопланинските райони: „Освен това навсякъде по онези места, известни като по-опасни, наредил близките села да организират пазенето им със стража, която жителите си разпределяли наред“ (Йонов 1979: 187). В своя пътепис Питър Мънди споменава за опит хората извън закона да се лишат от убежище в северозападните райони на полуострова „по-нататък има цели гори, които са изсечени, за да прогонят разбойниците, които обикновено се криели в тях“ (Тодорова 1987: 80). Опи-

санието на дубровническото пратеничество на Сава Менчетич и Ор-сато Рапина (1673 г.) съобщава за пандури, които пазят планината от харамии (Цветкова 1971: 222). Пътниците от Дубровник са по-добре осведомени за положението в Османската империя и боравят свободно с местните названия. Както бе споменато по-горе, дубровническите пратеничества са една от целите на хората, поставени извън закона. Според френският пътешественик Жан Палерн „По селата има стража, командувана от сердар, за да се справя с подобни нападения“ (Цветкова 1975: 171). Английският пътешественик Едуард Чишъл (1702 г.) споменава за барабанчици, които са поставени като пазачи да предупреждават за опасност по пътя. Пътешественикът не пояснява какви опасности има предвид, но най-вероятно отново става дума за заплаха от нападения върху пътниците (Тодорова 1987: 278). Сходно е даденото от сведение от сънародника му Едуард Браун (1669 г.): „Поради тази причина за по-голяма сигурност на пътниците при опасните проходи се поставя по един човек с тъпан; в Македония в един тесен проход видях старец, който биеше тъпан на билото на хълма – знак, че проходът е свободен и няма разбойници“ (Тодорова: 182). Питър Мънди не пропуска и тази подробност от местната картина: „Между двете села срещнахме един човек, който биеше барабан; той е поставен нарочно на най-опасното място да предупреждава пътниците дали има разбойници“ (Тодорова 1987: 71). За разлика от него Герард Корнелиус Дриш описва „стар християнин“, който упътва пътниците в коя посока да поемат (Йонов 1986: 368). Споменатите сведения са кратки и не съвсем ясни, но много вероятно те могат да бъдат отнесени към дервентджиите. По-слабото познание на местните наименования е сред предизвикателствата при разчитането на пътешественичните съчинения.

Ролята на селяни като пазачи-тъпанджии присъства като мотив в редица пътешественически описания, като анонимното описание от 1671 г.: „Тук имат обичай да поставят на някои места селяни с пушки да каралят, за да предотвратяват и съобщават, щом се появят разбойнически чети и искат да нападнат пътниците“ (Йонов 1986: 124). Един от най-обстоятелствените автори – Ханс Дерншвам – също не пропуска да даде своя поглед: „Заради това край границите, където се минава през планини и гори, на високо стоят пазачи и щом видят да преминават хора,

бият тъпан, за да се внимава. Тези пазачи знаят също, когато нещо се е случило, и веднага тичат в селата, за да могат да заловят разбойниците“ (Йонов 1979: 258). Подобно сведение се открива в пътните бележки на френския аристократ и дипломат Жак Гасо (1547 г.), който сбито описва преминаването през балканските земи: „Преминахме през гори, много опасни поради разбойници, където постоянно има селяни, освободени от налози, които са задължени да охраняват цял ден. Те ходят през горите, като издирват разбойници и бият малък тъпан, който оповестява на минаващите, че там е спокойно и няма опасност“ (Цветкова 1975: 75).

Охраната на местните пътища бива засегната и от анонимното описание на посолството на д'Е:

Тукашните проходи са страшно опасни. Затова управителите на султана във всички тукашни провинции са наложили толкова добър порядък, че по планинските пътища са поставили хора, които предупреждават пътниците да внимават, когато е известно за разбойници. А по опасните места има даже и войници, определени да придружават минаващите, без тези да са длъжни да им плащат нещо (Цветкова 1975: 203).

Цветисто е описанието на друг французин – Жан Палерн Форезиен (1578 г.), отличаващ се със своята наблюдателност:

При влизането в споменатите гори има стражи, които имат малки колибки по дърветата, за да откриват отдалеч разбойниците, щом се появят такива, за да предупредят за това пътниците. Ако няма никаква опасност, когато се влиза в горите, те бият тъпан, за да уверят пътниците за сигурността на пътя. Това се наблюдава на много опасни места и проходи в Гърция. Почти всяко село е длъжно да отговаря за всички кражби и убийства, извършени в района му. Това ги принуждава да поддържат хора за наблюдение на опасните места и да се притичват сами срещу разбойниците, и да предизвикат незабавното наказание на някой злосторник, живеещ в селото им. Тези стражи придружават така пътниците, удрайки тъпаните си чак до излизането от горите. Те от любезност пък им дават после по някоя аспра (Цветкова 1975: 171).

От описанията на Жан-Клод Флаша също се разкриват подробности за охраната на проходите. Френският търговец споменава за връзките между охраняващите и местните разбойници и съмненията за взаимодействия помежду им при нападенията върху пътуващите кервани:

Вечеряхме в Чаликавак, място, което служи за убежище на разбойниците, които обвиняват, че вършели толкова убийства по планината Елмо. Портата е сметнала, че предотвратява тези безредия, поставяйки стражи, които бдят. Те са въоръжени с алебарди; щом видят, че се приближават група пътници, те удрят тъпаните си и се приближават, за да получат малка такса. Но те са по-скоро поставени на крадците, отколкото техни неприятели. Те имат особен начин на биене на тъпана, който им позволява [на хайдутите] да разберат дали има някаква надежда да нападнат групата пътници, или е по-добре да я оставят спокойно да мине. Щом доловят малко сигурност за нападение над кервана, те първи се нахвърлят, за да заграбят по-голяма плячка (Цветкова 1975: 299).

Съществуването на паланки също се обвързва донякъде с противопоставяне на разбойничеството, като това прави и Ханс Хьонце (1673–1674 г.): „Името паланка се дава на едно село от 9 или 10 пастирски къщи, които се оградят с тръни, жив плет и храсти, които са измазани и облепени с глинена мазилка и кал. Те са построени и се поддържат поради убийците и разбойниците, подвизаващи се в тези планини и тъмни гори“ (Йонов 1986: 163). Така тези населени места възникват като противовес на опасностите в по-безлюдните райони. Появата им ограничава възможностите на поставилите се извън закона да контролират планинските и горски територии със своето присъствие.

Прави впечатление, че в няколко съобщения се споменават скорошни нападения по маршрута на пътешественика. Обикновено известията на пътеписите са със сходна схема – „преди няколко дни разбойниците нападнали и/или убили пътници“. Такова е и сведението, оставено в разгледания по-горе дневник на Клаес Роламб. Сравнително лаконичен, но и ясен е Йохан фон Кинсперг: „...започнахме да вървим из гори и планини. Имахме силен конвой от конници и пеша-

ци, понеже само предната седмица разбойници бяха убили 36 души“ (Йонов 1986: 137). Стефан Герлах съобщава, че конвоят им от „расци и пешаци“ твърдял, че са разбили „80 хайдушки разбойници, ние обаче не видяхме никой“ (Йонов 1986: 324). От описания от Флаша случай се разкриват подробности за възможността на пътуващите кервани да се откупят при нападение, като охраната на чуждестранните пътешественици: „Един човек от кервана ни увери, че преди немного време един цял керван е бил задържан само от един-единствен човек, обречен на гибел, ако би трябвало да се бие срещу двадесет добре въоръжени [люде]. Но те [пътниците от кервана] предпочели да му дадат пари, отколкото да рискуват сражение“ (Цветкова 1975: 299). Съобщението дава пример, че въоръжените нападатели в някои случаи са склонни да приемат и „откуп“ вместо да осъществяват по-рискованото нападение.

Сънародникът му М. Кикле оставят известия за опасните местности по време на своето пътуване до османската столица (1657 г.). Тук трябва да се отбележи, че той дава свидетелство за директен сблъсък между хайдути и пандури:

С падането на нощта вървахме при светлината на фенерите си, остатъка от нощта – все между планини. Призори на следния ден, след като оставихме цял час конете си да пасат и да се освежат на една хубава ливада, като поехме, се изкачихме по доста приятна планина, наречена Коновица дербенди, но по [път] с извивки в гълбината измежду две високи планини. Те са твърде опасни поради хайдути, които се срещат там ежечасно и са съвсем чести до такава степен, че един ден преди нашето преминаване през това място те бяха нападнали намиращите се там пандури, но със загуба (Цветкова 1975: 221).

Участникът във великото императорско посолство от 1718–1719 г. Герард Корнелиус Дриш предава различни подробности за османския живот в пътеписния си дневник. Той споменава някои нападения, за които е получил сведения:

Тяхната дързост нараснала толкова, че наскоро запалили пет къщи в предградието. Също така преди няколко дни на пътя било намере-

но едно наскоро убито тяло, което, ако се съди по дрехите, трябва да е било на лице с високо съсловно положение. Те поставили до тялото огън, за да го изгорят на пепел, та да не може никой да го познае. То обаче обгоряло само малко при главата и ръцете, но другите части останали неповредени, защото след изтеглянето на разбойниците огънят вероятно наново загаснал (Йонов 1986: 280).

За още по-мощен набег съобщава Еспри-Мари Кузинери. Според получените от него сведения нападенията в района на Драма са били чести, като дружина от около 800 души нападнала и ограбила града, а самият бей едва успял да се укрие. С помощта на местно опълчение боят успява да нападне неочаквано дружината в нейното планинско убежище и да я разбие (Цветкова 1975: 391). Подобни известия остават рядкост в пътеписните извори. Особено интересно описание остава английският пътешественик Хенри Блаунт. В него той сравнява местните планинци с добре познатите му ирландци. Маркар твърде кратко описанието му своята стойност, като разглежда два случая на противопоставяне между планинските жители и властта:

По пътя минахме покрай една *Palanga*, което е село, оградено със землени укрепления срещу крадците. Разбрахме, че предния ден е бил нападат един малък керван и имаше неколцина тежко ранени. Из цяла Турция, особено в пустите места, има много планинци или разбойници, които подобно на дивите ирландци живеят от грабеж. Те не са смятани за част от държавата, а за нейни врагове и така ги третира (Тодорова 1987: 92).

Както вече споменахме в много пътеписи се коментират скорошни набези по пътищата. По-малък е броят на описаните в пътеписната литература нападения атаки върху чуждестранните пътешественици. Изключително образно е описанието на А. Пуле, който преживява нападение върху керван. Пуле споменава и убийството на местен управник, като няма яснота дали и това е било след целите на нападението. Вече въвн от опасност французинът с ирония коментира неуспешните действия по защитата на кервана:

Продължихме пътя си през блата, много дървета и селца, през Ниш... и през кривините всред друга планина, назована Курвиеза дербенди, където разбойниците убиха и ограбиха насред кервана ни една много важна особа, отиваща в София (от която бяхме на ден и половина път далеч), за да поеме управлението на града, седалище на румелийския пашалък.

Като гледах държането на юнаците от нашата група из местата, където имаше основание да се плашим, сигурността, която изразяваха лицата им, стойката, с която се движеха, с лък, стрела и копие в ръце, готови да отблъснат яростта на онези, които биха ги нападнали, шума, който вдигаха с изстрелите си във въздуха, изглеждаха, като че ли ще накарат целия ад да се разтрепере. Уви! Когато дойде да се сражават, всичко се изпари... Тичахме просто до Драгоман... Там целият ни керван се събра с такова вълнение, като че ли бе участвал в опасно сражение (Цветкова 1975: 227).

Участникът във френското пратеничество на Масио от 1574 г. Пиер Лескалопие съобщава за прекия досег с разбойниците, като опасността на нападение е надвиснала на чуждестранната мисия. Французинът съобщава, че известно време са „дебнати от група разбойници“ и затова се движат с охрана. Своите придружители Лескалопие нарича „сеингани“ (навярно секбани), като според него това са набирани от местното население веслари (т.е. гребци) за галерите на султана. Това определение на френския пътеписец и то заедно с преиначеното название е показателно за проблемите при изследване на този тип извори. Опитът за нападение се извършва близо до Одрин, като трябва да се подчертае, че Пиер Лескалопие говори за „конни разбойници“. Друг интересен момент в даденото известия е оттеглянето на разбойниците при появата на излезлия на „лов с голяма група“ одрински санджакбей:

Всеки ловко възседна и с пушки или с пистолет в ръка, водени и командувани от моите чауши, чакахме битката... Настигнахме пак товарните ни коне и образувахме от тях преграда отстрани, за да пресечем пътя им и да имаме време да стреляме и да извадим сабите. Но нашите сеингани, които бяха избързали малко по-далеч, докато ние пиехме, видяха опасността ни и се впуснаха върху разбойниците, за да ги нападнат отстрани и да ги обкръжат отзад.

Тази маневра нямаше ефект (тъй като те нямаха друго оръжие освен големи сърпове, търнокопи и лопати), но все пак уплаши тия разбойници, понеже, който успее да ги убие или да ги залови, е много добре възнаграждаван от обществото и те никак не рискуват (Цветкова 1975: 153–154).

В повечето останали случаи се правят опити да се атакуват изостаналите от кервана коли, което навярно също е характерно за пътните нападения. За подобен опит в близост до Чорлу известява капитан Шад, участник в хабсбургското пратеничество от 1740–1741 г.: „Трима разбойници бяха нападнали няколко от последните коли в планината с намерение да ги ограбят, но еничарите от ескорта ги пръснали и един бил смъртно ранен“ (Йонов 1986: 383). Същото нападение е отразено и от друг извор за същото пътуване – пътният дневник на посолския секретар Йохан Кемпелен. По този начин едно нападение е отразено в два различни източника. Макар секретарят да е малко по-подробен и тук не се дава по-голяма яснота около случката:

Околностите често са заплашвани от разбойници. Това изпитаха няколко наши коли, които се били отдалечили постепенно от останалия обоз. Заради брашното в тях те били нападнати от някакви хора, но на тях били нанесени вреди. Еничарите, които вървяха отзад за охрана на нашите вещи, убиха един от тях, а останалите бяха обърнати в бягство (Йонов 1986: 328).

В някои случаи пътниците вземат като предпазна мярка пренощуване в добре осигурени частни къщи. Съмненията в местните пътни станции (кервансараите) и тяхната сигурност от нападения също стават част от пътуването: „Тук нашият чауш слезе от коня и засвидетелствува почитта си с молитва, след което продължихме през гъсти гори, криещи опасност от вълци и разбойници, покрай един чифлик, където има кервансарай, който обаче невинаги е сигурен, така че ние се подкрепихме недалеч в една голяма чифликчийска къща“ (Тодорова 1987: 176).

Така няколко основни места неколкократно се определят в пътеписите като опасни за преминаване заради хайдутите. Много често споменавани са проходът Траянови врати и гориста/и местност/и в

близост до Одрин (Одринско) (Цветкова 1975: 157). Разбира се, трябва да се вземе предвид, че те се намират на основния маршрут на европейските пътешественици. Посочват се и места като Драгоманския проход, Ветрен, Харманли, Странджа и др. В своята „История на Османската империя“ Рико също споменава прохода Траянови врата като средище на разбойници. През 1786 г. Лузинян посочва Драгоманския проход като „опасен поради многото хайдути“ (Цветкова 1971: 383). Предупреждението на Дриш стои хронологично след преминаването на Костенец в близост до Рила. В описанието за пътуването на Марино Кавали (1559 г.) се говори за „опасни гори“ при р. Вардар край Скопие (Йонов 1979: 101). Герлах посочва за планина в близост до Баточина, че „преди време тук е било доста несигурно поради пътни разбойници“ (Йонов 1979: 352). Райнхолд Лубенау споменава селището Малка паланка близо до Дунава, като: „В нея живеят 150 хусари, главно заради нападащи чети и разбойници, каквито чети се намират в тукашните гори и планини“ (Йонов 1979: 456). Опирайки се на сведенията на Рико, Иван Батаклиев засяга славата на седловината Паланка при Траянови врата като разбойническо свърталище (Батаклиев 1969: 652).

Като цяло в чуждестранните пътеписи по-рядко се откриват имената на бунтовнически (хайдушки) водачи. Във вече споменатото описание на Клаес Роламб стана дума за Баба Новак. В доклада на дубровнишките пратеници Сава Менчетич и Орсато Рапина (1673 г.) се споменава Новак Дебели (Цветкова 1971: 222).

Част от пътешествениците косвено или пряко съобщават, че населението по селата не е толкова миролюбиво. За разлика от мнозина свои събратя капитан Шад пътува в Североизточна България, като оставя сведения, че местните селяни са зле третирани от османците и това поражда техния отговор: „Обаче тези господа, т.е. еничарите, са така алчни и чак до местата отвъд Разград, където селяните намират средства да си отмъщават, не се виждат изобщо села по главния път“ (Йонов 1986: 363). Интересно сведение оставя Герард Корнелиус Дриш в своето описание. Той споменава, че по време на войната от 1716 г. хабсбургски отряди, нападащи местностите между София и Пловдив, попадат на засада, устроена от въоръжени селяни. „Поради това местните жители ги обградили в една теснина при с. Драгоман,

когато нашите най-малко ги очаквали, те ги нападнали със сърпове и мотики и немалко от тях погубили“ (Йонов 1986: 241).⁴ В края на осемнадесетото столетие Савиюр Лузинян определя жителите на Узунджово повече като друмски разбойници (Цветкова 1971: 383).

В някои случаи опасностите за грабеж не идват само от разбойниците, а от местните османски военни. Подобен разказ оставя британския лекар Едуард Браун:

Навлизайки от Белград в Сърбия, имаше опасност да бъдем ограбени; забелязахме трима конници да препускат бързо след нас и когато ни настигнаха, препуснаха в кръг около пас, размахвайки пики и изпразвайки пищовите си, но чаушът, като разбра че това са спахии, размаха перото си и ми каза: „Изпразни един от пищовите си на халост и им дай да разберат, че сме въоръжени“, при което те избягаха и повече не ги видяхме (Годорова 1987: 182).

Гийом-Антоан Оливие разказва, че разпуснатите от пашите делибашии са склонни към различни разбойничества, включително нападение по пътищата (Цветкова 1975: 484). За разбойничество от страна на местните османски военни пише и Ханс Дерншвам. И в трите сведения се получават данни, че част от местните разбойници (от които се опасяват чуждестранните пътешественици) произхождат от различни военизирани групи. Освен ограбването Дерншвам споменава и за друга възможна опасност:

В Турция има голямо разбойничество и много убийства, тъй като във всички тези страни царят само разбойничество и грабителство. Първо, що се отнася до разбойниците по пътищата – това са излишните бедни войници, които вечно трябва да служат, а не им плащат. Каквото срещнат по пътя, вземат го, а хора от чужди народности залавят и ги продават (Йонов 1979: 258).

Любопитен щрих към борбата с разбойничеството на Балканиите ни предлага друг автор – граф Александър-Морис Д'Отрив. Като

⁴ По-подробно текстът е тълкуван заедно с османски хроники в (Иванова 2016), където са представени сведения как местните селяни биват използвани от османските власти, за да противодействат на хабсбургските войски.

редица чужденци той съчувства на местните християни и споменава, че понякога са обвинявани незаслужено за нападенията. Тук мнението му за местното правосъдие допълва това на Франсоа дьо Тот, като отчита пълната липса на ефикасност. Дьо Тот на няколко пъти се изказва срещу действията на местните османски власти. Графът сравнява действията на разбойниците с тези на еничарите-хасекии, тъй като и двете групи според него извършват грабежи върху населението. Разбойниците чрез заплахи принуждават селяните да ги снабдяват с припаси „под страх да видят още през първата нощ запалени горите, житата и колибите“. Същевременно изпратените от бостанджибашията служители също се облагоделят от местните жители посредством принуда. Интерес предизвиква сведението, че хасекиите набездават в разбойничество „някой все още полудив овчар“ от планините, който след това бива осъден на смърт от властта и заради „лошата външност на нещастника“. Освен това описание друго свидетелство буди интерес – като водач на разбойниците е упоменат арабин „главатар на банда крадци, ужас за пътниците и бедствие за този край“. Този безименен разбойник вероятно е пришелец (ако приемем сведението за точно):

Тук има само две добри служби: тази на крадец и тази на хасеки, и двете за сметка на населението. Отначало разбойниците се установяват в подходяща местност и веднага околните села са задължени да изпратят на посоченото място припаси и храни... Но това не е всичко. За да има ред, остава да се намери един нещастник, годен за обесване... Българинът се обесва, полицейският е възнаграден, крадците продължават да грабят, народът пъшка, а бостанджибашията се хвали с умението си да поддържа реда от името на султана, който някой ден може би ще го направи паша или велик везир (Цветкова 1975: 333).

До този момент в пътеписните описания за „въоръжените мъже“ на Балканите не се откриват многословни преки сравнения с разбойничеството в Западна и Средна Европа, което понякога също е обвързано с противопоставянето на местната или централната власт. Липсата на коментари пречи да се разбере дали християнските пътешественици виждат регионални особености или го уподобяват на

характерните за редица европейски райони. Пътешествениците не търсят и обяснение за „разбойническата опасност“, тъй като тя е сред обичайните рискове при пътувания през разглежданата епоха.

Смутите и войните също са засвидетелствани по страниците на пътеписите. В анонимното описание от 1671 г. се открива информация за нападение над София: „Липсата на решителност на този град по време на война може да се види особено добре от това, че през 1595 г. само няколко хиляди хайдутини и малко расци го завзели чрез неочаквано нападение, разграбили го напълно и се завърнали с голяма плячка пак отвъд Дунав“ (Йонов 1986: 120). В това свидетелство хайдутините влизат този път в ролята на нередовни войски предвид и на тяхната многобройност.

Повече свидетелства за „въоръжените мъже“ и съпротивата срещу османската власт на Балканите ни оставят пътешествениците от началото на деветнадесетото столетие. Размириците в Османската империя също привличат интереса на някои чуждестранни автори. В случая най-споменаваното име е това на видинският отцепник Осман Пазвантоглу (Цветкова 1975: 417, 440, 446). В описанията обаче отсъства опит да се направи връзка между „разбойничеството“ и бунтовете, която може да се открие в други източници. Освен това в посочените пътеписи вместо чисто прагматичните опасения от среща с разбойници има разсъждения за характера на местните жители и отношението им към османската власт.

Френският офицер граф Шарбонел споменава за планинци римокатолици, настроени срещу турската власт (Цветкова 1981: 23). По направеното описание става дума за албанци-католици, които са склонни да подкрепят френски поход срещу Османската империя. В началото на XIX в. в пътеписните бележки намира оглас и въстанията на полуострова срещу османската власт. Според думите на френския офицер Луи дьо Заманя, изпратен на Балканите с цел разузнавателна мисия, водачът на Сръбското въстание Кара Георги е постигнал успехи заради бездействието на турската армия (Цветкова 1981: 37). За ролята на планинското въоръжено население в революциите на Балканите от началото на XIX в. загатва Луи-Феликс Божур в своето „Военно пътуване в Османската империя“. Според Божур християните „...които живеят в планините, са запазили известна незави-

симост. Черногорците в Албания, кимариотите в Епир, майнотите в Епир са войствени племена, които дължат независимостта на своите планини“ (Цветкова 1975: 415). Коментирани от него групи полунезависимо население в Гърция стават част от проведената национална революция десетилетие по-късно.

Писателят Алфонс дьо Ламартин при преминаването си през Балкана споменава за негативното отношение на българите към турците (Цветкова 1981: 229). Ламартин сравнява българите и сърбите с планински народи в Западна Европа. Преди него Божур прави сравнение между албанците и швейцарците в ролята им на наемни войници (Цветкова 1975: 414).

Малко по-малко (и с помощта на пътеписите) се изгражда образът на „въоръжения мъж на Балканите“ и под една или друга форма започва да присъства в европейската литература. „Балканците“ или по-точно балканските планинци са включени косвено от Александър Дюма в глава от романа му „Сан Феличе“, озаглавена „Когато се обяснява разликата между свободните и независимите хора“. Главата представлява своеобразно историческо есе, основано на успешното използване на неаполитанските разбойнически банди срещу френската революционна армия в Първата италианска кампания от 1798 г. Дюма свежда случаи, познати му от френската история. Като пример за независими народи са посочени и балкански такива: „Почти всички планински народи: швейцарци, корсиканци, шотландци, сицилийци, черногорци, албанци, друзи, черкези, могат да минат и без свобода, стига да им оставят независимостта“. Впрочем френският писател опитва по обичайния си начин да охарактеризира планинския разбойник в Европа „Независимият човек е дете на природата; той се уповава само на себе си; негов единствен съюзник са планината и гората; негова закрила са пушката и камата; помощници – зрението и слухът.“ Бащата на „Тримата мускетари“ заключава с категоричност: „С независими хора се създават шайки“. Александър Дюма обяснява и разликата в смелостта „колективната смелост е качество на свободните народи – индивидуалната смелост е качество на народи, които са само независими“ (Дюма 1969: 687). Така френският романист ни дава своята представа за „разбойническия феномен“ в Европа. Позитивното сравнение на Ламартини неутралното на Божур за планин-

ските народи в Западна Европа и на Балканите контрастират с това Дюма-баща. Ако сравним описанието на Дюма с пътеписите няма как да не се върнем към направеното през седемнадесето столетие от Хенри Блаунт уподобяване на балканците с „дивите ирландци“.

Френският писател прави и забележителна обобщаваща характеристика на разбойническия занаят:

Разбойникът действа осем-девет месеца през годината, с други думи, през пролетта, лятото и есента; само снегът и студът го прогонват от планините и връщат в селото му. Той се прибира там добре посрещнат, вижда се с кмета, поздравяват се взаимно, защото разбойникът е често пъти негов приятел, а понякога и роднина.

Щом настъпи пролетта, разбойникът взема пушката, pistolетите, камата и се връща в планината. Оттам идва и поговорката: „Разбойниците растат като листата“ (Дюма 1969: 685–686).

С лекота Дюма отъждествява разбойничеството в Западна Европа и на Балканите, намирайки в него сходни черти. Френският писател действително отправя погледа си към италианското разбойничество, характерно за описвания от него период. Литературната характеристика на разбойничеството е основана на регионални примери от Западна и Южна Европа, но е приложима към примери от Балканите, Близкия Изток и Кавказ. В описанието си Александър Дюма противопоставя разбойничеството на революцията, опирайки се на примери от френската история:

Във време на революция разбойничеството взема огромни размери: политическите убеждения стават повод, знамето става оправдание; разбойникът е всякога на страната на реакцията, с други думи, за престола и олтара, защото само престолът и олтарът приемат подобни съюзници, докато либералите, прогресивните, революционерите ги отблъскват и презират; най-прочути години в разбойническия летопис са годините на политическа реакция: 1799, 1809, 1821, 1848, 1862, тоест всякога, когато абсолютизмът, претърпял неуспех, повиква на помощ разбойничеството (Дюма 1969: 686).

Разбира се, като писател Дюма е склонен към преувеличения и пресилени обобщения. Той прави много интересна връзка между развитието на прогресивните (революционни) идеи и засилването на разбойническото движение сред планинските традиционалистки настроени общества. Тук е голямата отлика от Балканите, където подобни въоръжени общности вземат участие в различни въстанически движения, в началото на XIX в. са част от сръбските въстания и Гръцката революция, а възрожденските революционни (и не само) дейци като Христо Ботев, Любен Каравелов изграждат романтичния облик на българското хайдутство. До голяма степен плановете на Георги Раковски са свързани с реформирането и организирането на хайдушкото движение и идеята за националреволюционно четничество, а като извършител на подобни промени е смятан Петко Киряков (капитан Петко Войвода).

Българската историография съзнава важното значение на чуждестранните източници въпреки техните недостатъци. Макар да говори за нуждата от „извънредна предпазливост при разграничаването“ (Цветкова 1968: 32) почти всички съобщения за опасностите по балканските пътища Бистра Цветкова причислява като сведения за хайдутството (Цветкова 1971). Това виждане е споделено до голяма степен и от други изследователи на пътеписната литература като Михаил Йонов (Йонов 1979: 99–103; Йонов 1986: 24). За разлика от Цветкова, Иван Батаклиев разграничава описваното в пътеписите като свидетелство за местното разбойничество (Батаклиев 1969: 114), а не за хайдушкото движение. Йонов също така смята, че характерът на повечето от познатите му пътеписни сведения не дава яснота по отношение на възможното разграничение. Той прави опит да тълкува накратко различните известия за „разбойници“ и наличието на опасения от страна на пътешествениците. Заплахата от нападения върху имуществото и живота на пътниците стои в основата на разглежданите описания и за да се използва като извор за хайдутството, трябва да се съпоставя и с други извори. Отношението на пътуващите е практично – като чужденци те по-силно усещат опасностите, защото са пряко застрашени от възможни нападения. Трябва да се отбележи и че пътеписите в някои случаи показват мнението на местните власти и дават описания за методите им за справяне с „разбойничеството“.

Неколкократно се дават свидетелства и за въоръжени нападатели с мюсюлмански произход (и то по някакъв начин свързани с властта). По-малкото общуване на пътешествениците с местното селско население води до отсъствието на неговия поглед в изследваните източници. На няколко пъти се споменава, че „разбойничеството“ е породено и от лошото отношение на властта. Романтичният образ на хайдутството се появява едва много по-късно в чуждестранните пътеписи през Възраждането и особено след Освобождението, (например в някои чешки пътеписи), като тогава хайдутите вече не се намират в горите и планините, а са част от местните предания.

Оставените сведения от пътешествениците са сходни, като става дума не толкова за заимстване и междутекстовост, колкото за типичните характеристики на тяхното пътуване (условия, маршрут, период, получени сведения, начин на пътуване и т.н.). Така за едни от чуждестранните пътници преминаването през балканските усои крие своите рискове. Друга част от пътешествениците не усещат чак толкова опасността от нападение и описват забележителностите, археологическите паметници, както и природните местности, през които преминават. По такъв начин в пътеписите могат да се открият интересни и съдържателни описания на природата в горите и планините на Балканския полуостров. Те също имат своето значение за изследователите, при това не само за историците, но и за географите, биолозите (ботаници, зоолози и др.), геолозите.

Макар често бегли, повърхностни и непълни, пътеписите имат своята стойност и допълват картината за влиянието на хайдутството и въстаническите движения върху живота в Османската империя и всекидневието на местните жители. Пътешествениците имат своята субективна преценка и основното, което ги вълнува, е тяхната лична безопасност. Възможността за нападение става почти неделима част от пътешественическото всекидневие на европейците в османските земи и намира отражение в техните описания. Същевременно издирванията върху този тип исторически извори могат да доведат до откриването на непознати сведения, които да дадат нов поглед към разглежданата тематика и период.

БИБЛИОГРАФИЯ

Батаклиев, Иван. 1969. *Пазарджик и Пазарджикско*. София, Профиздат. (Batakliev, Ivan. 1969. *Pazardzhik i Pazardzhishko*. Sofia, Profizdat.)

Бошкович, Руджер Йосип. 1975. *Дневник на едно пътуване*. София, Издателство на Отечествения фронт. (Bošković, Ruđer Josip. 1975. *Dnevnik na edno putuvane*. Sofia, Izdatelstvo na Otechestvenija front.)

Дамянова, Живка. 2002. Шведи откриват България. – *ДОСИЕ*, бр.3, стр.20, Достъпно на: http://www.euro2001.net/issues/3_2002/3br20.html, [прегледан 25.08.2025]. (Damyanova, Zhivka. 2002. Schvedi otkrivat Balgaria. – *DOSIE*, 3, s. 20, Dostapno na: http://www.euro2001.net/issues/3_2002/3br20.html, [pregledan na 25.08.2025].)

Дюма, Александър. 1969. *Сан Феличе*. София, Народна младеж. (Dumas, Alexandre. 1969. *San Felice*. Sofia, Narodna mladezh.)

Иванова, Джени. 2016. Театри на войната – сражения и историография (османски историци за участието на раята на Драгоман във войната между Свещената лига и Османската империя (1683–1699). В: *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX в. Сборник изследвания в памет на проф. дин Елена Грозданова*. София, ИК „Гутенберг“, с. 389–405. (Ivanova, Dzheni. 2016. Theatri na voinata –srazhenija i istoriografija (osmanski istorici za uchastieto na rayata na Dragoman vuv voinata mezhdu Svestenata liga i Osmanskata imperia (1683–1699). V: *Iz zhivota na evropejskite provincii na Osmanskata imperia prez XV–XIX v. Sbornik izsledvaniya v chest na prof. din Elena Grozdanova*. Sofia, IK “Gutenberg”, s. 389–405.)

Йонов, Михаил (съст.). 1979. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в.* София, Наука и изкуство. (Ionov, Michail (sast.). 1979. *Nemski i avstrijskipatepisi za Balkanite XV–XVI v.* Sofia, Nauka i izkustvo.)

Йонов, Михаил (съст.). 1986. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–XVIII в.* София, Наука и изкуство. (Ionov, Michail (sast.). 1986. *Nemski i avstrijski patepisi za Balkanite XVII–XVIII v.* Sofia, Nauka i izkustvo.)

Миков, Васил. 1935. *Извори за историята и географията на нашите градове и села*. София, Географска библиотека. (Mikov, Vasil. 1935. *Izvori za istoriyata i geografiyata na nashite gradove i sela*. Sofia, Geographska biblioteka.)

Орманджиян, Агоп (съст.). 1984. *Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в.* София, Наука и изкуство. (Ormangian, Agop (sast.). 1984. *Armenski patepisi za Balkanite XVII–XIX v.* Sofia, Nauka i izkustvo.)

Тодорова, Мария (съст.). 1987. *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI–30-те год. XIX в.)*. София, Наука и изкуство. (Todorova, Maria (sast.). 1987. *Anglijski patepisi za Balkanite (kraya na XVI–30-te godinina XIX v.)*. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Цветкова, Бистра. 1968. Хайдутството в българските земи през XV–XVIII в. – *Исторически преглед*, №4, с. 32–59. (Tsvetkova, Bistra. 1968. Hajdutstvoto v balgarskite zemi prez XV–XVIII v. – *Istorieski pregled*, №4, s. 32–59.)

Цветкова, Бистра (съст.). 1971. *Хайдутството в българските земи през XV–XVIII век. Студии и документи*. Т. 1. София, Наука и изкуство. (Tsvetkova, Bistra (sast.). 1971. *Hajdutstvoto v balgarskite zemi prez XV–XVIII v.* Т. 1. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Цветкова, Бистра (съст.). 1975. *Френски пътеписи за Балканите (XV–XVIII в.)*. София, Наука и изкуство. (Tsvetkova, Bistra (sast.). 1975. *Frenski patepisi za Balkanite XV–XVIII v.* Sofia, Nauka i izkustvo.)

Цветкова, Бистра (съст.). 1981. *Френски пътеписи за Балканите (XIX в.)*. София, Наука и изкуство. (Tsvetkova, Bistra (sast.). 1981. *Frenski patepisi za Balkanite XV–XVIII v.* Sofia, Nauka i izkustvo.)

Forss, Charlotta. 2021. Knowledge and Agency. The Case of Claes Rålamb and the Swedish Embassy to Istanbul, 1657–58. – *Legatio. The Journal for Renaissance and Early Modern Diplomatic Studies*, №5, pp. 133–158.

Rålamb, Nicholas. 1732. “A Relation of a Journey to Constantinople”. In: *A Collection of Voyages and Travels, Some Now First Printed from Original Manuscripts, Others Now First Published in English. Vol. 5*. London, Awnsham and John Churchill, pp. 669–716.